

יוסי יונה, ניסים מזרחי, יריב פניגר (עורכים), **פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה**. ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013. 320 עמ'.

אורית איכילוב

ספר זה הוא אסופה של אחד-עשר מאמרים המכונסים בשלושה שערים. בפרק המבוא מבהירים העורכים כי מטרת הקובץ היא "להפגיש בין גישות ומסורות מחקריות שונות בחקר האי-שוויון". דהיינו, לבחון את אי-השוויון בשדה החינוך גם ברמת המקרו תוך התמקדות בהיבטים מבניים, וגם ברמת המיקרו כפי שחווים אותו השחקנים בשדה. זאת תוך שימוש במתודולוגיות "איכותניות" ו"כמותניות". כך, קובעים החוקרים, נזכה להתבוננות "מורכבת ועשירה יותר בתמונת המציאות של שדה החינוך בישראל", התבוננות המזמינה "בחינה מחודשת של ארגון הכלים העומד לרשות המחקר הסוציולוגי של אי-השוויון בחינוך". דומה, לכן, שכותרת האסופה "פרקטיקה של הבדל" אינה מדייקת, שכן "הבדל" אינו מייצג בהכרח "אי-שוויון".

בשער הראשון נכללים שלושה מאמרים הבוחנים במבט "מלמעלה" מאפיינים מערכתיים בשדה החינוך בישראל. מחברי הפרק הפותח, יוסי יונה ויוסי דהאן, טוענים כי "אידיאל שוויון ההזדמנויות מעולם לא יושם במערכת החינוך במידה שהיה בה כדי למנוע את היווצרותם של פערים לימודיים עמוקים בקרב התלמידים". האשמה, לטענתם, היא במדיניות שדיברה בשפת שוויון ההזדמנויות, אולם נשזרו בה "לאומיות עדתית ומריטוקרטיה" ואשר "לא פעם עמדה בסימן דעות קדומות ואפליה שיטתית של קבוצות חברתיות ותרבותיות שנדחקו לשוליים". את טיעונם זה מנסים המחברים לבסס מתוך התמקדות בשתי רפורמות במערכת החינוך: "רפורמת האינטגרציה" של שנת 1968 ו"רפורמת דוברת" של שנת 2005 המעוגנת בהשקפת עולם נאו-ליברלית. רפורמת 1968 נחקרה באינטנסיביות מצעדיה הראשונים, והמחקרים שנערכו במהלך השנים הציגו תמונת מצב מורכבת לגבי תוצאותיה. המחברים מתמקדים בפגמיה המוכרים והידועים של הרפורמה, ובוחרים להתעלם מהישגיה שהבולטים בהם הם הקמת בתי ספר על-יסודיים גם בעיירות פיתוח ובכפרים ערבים, גידול בשיעורי הלמידה בחינוך העל-יסודי, אקדמיזציה של כוח ההוראה, הקמת מערכת ענפה של ייעוץ חינוכי ושירותים פסיכולוגיים, ועוד. "רפורמת דוברת", הצעירה יותר, מטבע הדברים נחקרה פחות, אולם הייתה במוקד הדיון הציבורי והאקדמי. גם הדיון בה חוזר על טיעונים מוכרים וידועים, והמחברים שוכחים להזכיר כי רפורמה זו מבטלת בהמלצותיה את חטיבות הביניים שהיוו את ליבת רפורמת 1968.¹ מסקנת המחברים היא כי חרף השוני יש לשתי הרפורמות מכנה משותף: במקום לסגור פערים על-ידי תכניות לימודים רב-תרבותיות, "מערכת החינוך בישראל שוקדת על פיתוחה של תכנית לימודים לאומנית". זאת במטרה ליצור "זהות יהודית לאומית חסונה ותחושת קהילה עזה באזרחיה לעתיד של ישראל". מסקנה זו אינה מעוגנת כלל בניתוחן של הרפורמות על-ידי מחברי הפרק.

הפרק השני הוא מאמר המתורגם מאנגלית של ינון כהן, יצחק הברפלד וטלי קריסטל, שפורסם ב-2007 בכתב העת *Ethnic and Racial Studies*. המאמר דן בפערים ברמות ההשכלה בקרב יהודים ילידי הארץ שנולדו בשנים 1961-1970 במטרה לבחון האם הפערים בין מזרחים

¹ להפתעי אין בפרק איזכור לספר בעריכת דן ענבר משנת 2006, המחזיק 30 פרקים שכולם דנים ברפורמת דוברת. בספר הנ"ל נכלל גם פרק שכתב יוסי יונה ופרק שכתבת אני.

לאשכנזים הצטמצמו או נעלמו כליל בדור השלישי לילידי הארץ. החוקרים בוחנים גם את התערותם ההשכלתית של צאצאים למשפחות מעורבות תוך השוואת פערים בהשכלה בין מזרחיים לאשכנזיים בני הדור השלישי בישראל עם אלו שבקרב הדור השני. החידוש במחקר, לטענת המחברים, הוא בחקר הדור השלישי ונחקרים ממוצא אתני מעורב, קבוצות שכמעט לא נחקרו. כמו כן מתמקדים החוקרים בפערים ברכישת תואר אקדמי, בעוד שרוב מחקרי הפער ההשכלתי התמקדו בהשגת תעודת בגרות.

ממצאי המחקר מלמדים כי הפערים בין מזרחים לאשכנזים בהשכלה אינם מצטמצמים במשך הדורות. כמו כן, חרף הגידול בשיעורי הלמידה בקרב נשים בנות הדור השלישי, הפערים בהשכלה בין נשים מזרחיות לאשכנזיות הם גדולים. החוקרים מדווחים כי רבים מן הגורמים המבניים שנמצאו אחראים לפערים האתניים בהשכלה בדור השני אחראים גם לפערים בדור השלישי. גורמים אלו קשורים הן במערכת החינוך, כגון הסללה ואיכות נמוכה של בתי הספר, והן בתהליכים חברתיים רחבים יותר.

הפרק החותם את השער הראשון נכתב על-ידי ח'אלד אבו-עסבה. הפרק מציג תמונת מצב מוכרת וידועה המלמדת כי מערכת החינוך הערבית נחותה למערכת החינוך העברית גם בתשומות וגם בתפוקות. בצד התשומות מתמקד המחבר בגודל הכיתות, הקצאת שעות לימוד, איכות המורים, ובזמינות ואיכות החינוך בגיל הרך, החינוך המיוחד, החינוך הבלתי פורמלי, והשירותים התומכים. המחבר מציע כפתרון מדיניות של העדפה מתקנת, פתרון שנעשה בו שימוש בעבר, בהצלחה חלקית בלבד. ככל הנראה אי-שוויון הוא מצב שיש להתמודד אתו באופן תדיר ולא כמבצע לזמן קצוב, בעיקר לנוכח העלייה המתמדת ברף הדרישות בשוק העבודה.

השער השני, "בין זהות למעמד", מחזיק ארבעה פרקים.

הפרק הראשון, של ניסים מזרחי, יהודה גודמן ויריב פניגר הוא גרסה עברית משוכתבת של מאמר שראה אור באנגלית בכתב העת *Ethnic and Racial Studies* בשנת 2009. מחקרם המשלב שיטות חקר כמותניות ואיכותניות נערך בשלושה בתי ספר תיכוניים במרכז הארץ. החוקרים ביקשו לבחון כיצד מבינים תלמידים את הקשר הקיים בין הרקע האתני והמעמדי של התלמיד לבין שיוכו למסלולי לימוד יוקרתיים מבחינה אקדמית ולמסלולי לימוד שיוקרתיים האקדמית נמוכה. החוקרים מדווחים שהתלמידים לא ראו במוצא העדתי גורם הקובע את השיוך למסלולי הלימוד. הם תמכו בהסבר אינדיבידואליסטי-מריטוקרטי בהקשר זה. התלמידים במסלולים הנמוכים זיהו את עצמם כ"ערסים" או "פרחות", לא כמזרחים, ואת הלומדים במסלולי הלימוד היוקרתיים זיהו כ"פריקים". החוקרים מדגישים כי הבחנה זו נסמכת על סגנון חיים הנתון לבחירה ולא על קטגוריות סוציולוגיות אנליטיות. התלמידים מייחסים למונח המתייג "ערסים" ערכים חיוביים, ורואים עצמם כעדיפים על תלמידי המסלולים היוקרתיים בתכונות חברתיות

ומוסריות, כבני אדם טובים יותר.² נראה, לכן, שמושגים סוציולוגיים אנליטיים שסוציולוגים מרבים להשתמש בהם, אינם בהכרח דסקריפטיביים ככל שהדבר נוגע לנחקרים.

גם מאמרם של יהודה גודמן וניסים מזרחי ראה אור בכתב העת *American Ethnologist* בשנת 2008. המחברים בוחנים את אופני הנחלת הזכרון הלאומי בשלשה בתי ספר שבהם נערכו תצפיות ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל וביום הזיכרון לשואה ולגבורה. הם דנים ב"טכניקות הזכירה" שהמורים משתמשים בהן בכיתה שהסטטוס האקדמי שלה נמוך ושרוב תלמידיה הם בני עדות המזרח, ובכיתה במסלול אקדמי יוקרתי שרוב תלמידיה ממוצא אשכנזי וממעמד חברתי-כלכלי מבוסס. לגבי יום הזיכרון לשואה ולגבורה, מוצבו התלמידים המזרחים בכיתות היוקרתיות כ"נוכחים-נפקדים" החסרים זיכרון משפחתי של השואה. לגבי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל נעשה שימוש בטכניקות זכירה שונות בכיתות היוקרתיות ובכיתות בעלות היוקרה האקדמית הנמוכה. לטענת החוקרים דווקא הטכניקות המיושמות בכיתות היוקרתיות מקנות לתלמידים כלים לפיתוח אזרחות שווה ופעילה.³ מסקנת החוקרים היא שמיקומים אתנו-מעמדיים שונים של תלמידים בבתי הספר משפיעים על "עבודת הזיכרון" ועל מיקומים שונים ביחס לנרטיבים לאומיים שאמורים להיות משותפים.

מחקרו של יעקב ידגר דן בקושי של "מסורתניים" במערכות החינוך הקיימות. מסורתיות נתפסת כ"קטגוריית ביניים" בין מי שהוא "דתי באמת" לבין מי שהוא "חילוני גמור". הזהות המסורתית נתפסת כעמדה "שעטנזית" זמנית הדורשת בחירת צד – חילוני או דתי. המחקר מבוסס על ראיונות אישיים עם כמאה נשים וגברים, ילידי הארץ בגיל 25-50 המזהים עצמם כמסורתניים. רואיינו גם כמה מורים, מנהלי בתי ספר ותלמידים. ממצאי המחקר מלמדים על אי הנחת של הורים מסורתניים מבתי הספר החילוניים המקנים לילדיהם בעיקר כלים להשתלבות בשוק העבודה, ומבתי הספר הדתיים המנסים לכפות על התלמיד ומשפחתו אורח חיים דתי יותר מזה הנהוג בביתם. בתי ספר "מסורתניים", לעומת זאת, מסייעים בטיפוח קהילה תומכת המקבלת את זהותם "הלא דיכוטומית" של המסורתניים.

מחקרה המרתק של אורליה סמורטרייז חותם את השער השני. המאמר תורגם מצרפתית ופורסם ב-2009 באתר האינטרנט של משרד החינוך. המחקר דן בתפקיד המרכזי של רשת החינוך של ש"ס: מעיין התורה, "בגיוס זהותי" של מזרחים, ובגיבושם לקהילה לפי הגדרה מחודשת של "ספרדיות חרדית". שדה המחקר הוא פתח תקווה. מוסדות החינוך של ש"ס בעיר מהווים רצף חינוכי הכולל פעוטונים, גני ילדים, בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים ובתי ספר תיכוניים. כל המוסדות מנוהלים על-ידי העמותה המקומית "מעין החינוך התורני פתח תקווה". העמותה מקיימת בתי ספר נפרדים לבנים ולבנות, וכן קיימת הפרדה על פי רמת הדתיות של משפחות התלמידים. החוקרת מתארת את הקונסטלציה הפוליטית שאפשרה לש"ס להפוך לשחקן פוליטי בולט של הגוש החרדי בעיר, ומתמקדת בניתוח מבנה ההזדמנויות החינוכיות. רפורמת האינטגרציה של 1968 גרמה לתגובות של היבדלות בקרב הורים אשכנזים מבוססים המשתיכים

² ממצאים אלו מזכירים ממצאי מחקר על אסירים צעירים בני עדות המזרח (רובינק, איכילוב וחו, 1980) בו הסכימו האסירים שהאשכנזים עולים עליהם בתכונות חברתיות כמו: משכיל, מודרני, עשיר, אולם ייחסו לעצמם עדיפות בתכונות אישיות.

³ בהקשר זה ראו מחקרן של איכילוב ולבנה (2005).

לציונות הדתית. הבדלנות באה לביטוי למשל ברישום הילדים לבתי ספר סלקטיביים "עוקפי אינטגרציה", וביצירת מסגרות יוקרתיות בתוך בתי ספר קיימים, למשל כיתות תורניות וכיתות מדעיות. מסגרות החינוך של ש"ס מעניקות למשפחות מזרחיות המודרות או מאוכזבות מבתי הספר הממלכתיים חיבוק של הכלה, שיקום הזהות הפגועה, וחזרה למקורות כמקור גאווה. בתי הספר קולטים גם תלמידים "מסורתיים", והזהות המסורתית אינה מוקעת או מוכפשת. כך הופכת האתניות המזרחית מגורם מתייג למשאב.

השער השלישי: פרקטיקות של הבדל: מקרי בוחן, מחזיק ארבעה פרקים.

הללי פינסון עוקבת אחר האקדמיזציה של בית ספר תיכון מקיף ערבי במרכז הארץ, ומתמקדת בעיקר בנקודת המבט של צוות הניהול. הפרקטיקות של אימוץ גישה ניא-ליברלית בחינוך הערבי וגם הצידוקים לאימוץ אינם שונים מן הפרקטיקות המיושמות בחינוך העברי לצורתיו. הן כוללות הרחקה של תלמידים חלשים לתיכון טכנולוגי; חלוקה פנים-בית-ספרית למגמות לימוד סלקטיביות יותר וסלקטיביות פחות; יצירת מסגרות חינוך הומוגניות על-פי מבחן הכוונה; איכות דיפרנציאלית של תעודת הבגרות המוענקת לתלמידי המסלולים השונים ועוד. המחברת שותפה לדעתם של חוקרים נוספים שהעשייה החינוכית המכוונת להעלאת ההישגים הלימודיים באה על חשבון החינוך לערכים. מסקנת המחברת היא שהשיח הניאו-ליברלי מנשל את החינוך מתפקידו החברתי, ומרוקן את בית הספר הערבי מתוכן לאומי.

הפרק השני נכתב על-ידי גל לוי ומחמד מסאלחה. גרסה מצומצמת של המאמר ראתה אור בכתב העת "פנים" בשנת 2009. המחקר עוקב אחר סיפור הקמתו של בית ספר ערבי דמוקרטי "יאפא" ביפו, ומתבסס על סקר שנערך בקרב ההורים שילדיהם למדו בבית הספר בשנה הראשונה לקיומו ועל ראיונות עומק עם דמויות מפתח. בית הספר "יאפא ערבי דמוקרטי" הוקם לקראת פתיחת שנת הלימודים 2004-2005, על-ידי האגודה למען ערביי יפו, על מנת לספק מסגרת חינוכית אלטרנטיבית ומידית ל-158 תלמידים שחלקם המכריע למד עד אז בבית הספר האורתודוקסי ביפו. הפרישה מבית הספר האורתודוקסי נעשתה על רקע רפורמות שקבעה הנהלת בית הספר האורתודוקסי ביפו – הפטריארכיה היוונית-אורתודוקסית – ובשל פיטוריה של מנהלת בית הספר, גב' מארי קובטי, דמות חינוכית מוערכת וכריזמטית. ה"רפורמות" בבית הספר האורתודוקסי כללו, בין היתר, החזרת הלימודים המסורתיים של הכנסייה, הפיכת השפה היוונית לשפה חובה בבית הספר, הנהגת מדיניות סלקטיבית עדתית בקבלת התלמידים לבית הספר והגבלת מעורבותו של ועד ההורים בבית הספר. יאפא הוא בית ספר יסודי עצמאי, דמוקרטי-חילוני, המנוהל על-ידי מארי קובטי, המנהלת המודחת מבית הספר האורתודוקסי. החוקרים רואים בבתי ספר ייחודיים כדוגמת יאפא תופעה המייצגת שינוי אידאולוגי-תרבותי: מעבר "מקולקטיביזם מדינתי לאינדיבידואליזם אזרחי". הבעיה היא שהשינוי אינו מאפשר בחירה אמיתית לכלל תושביה הערבים של יפו. נתוני מחקר זה ומחקרים אחרים⁴ על מערכת החינוך הזמינה לאוכלוסייה הערבית ביפו מלמדים כי הורים הבוחרים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר פרטיים שייכים לרובד

⁴ איכילוב אורית ואנדרה אליאס מזאוי (1997) "בחירה בחינוך ומשמעויותיה החברתיות בקהילה הערבית ביפו. *מגמות*, ל"ח(3), 421-432.

המשכיל והמבוסס בעוד שבפני משפחות שאינן שייכות לרובד זה הזדמנויות הבחירה מצומצמות. ייתכן, אפוא, כי הצטרפות "יאפא" למערכת החינוך הערבית ביפו תורמת להעמקת הקיטוב המעמדי בקרב הקהילה הערבית ומקשה על יצירת זהות לאומית-תרבותית משותפת לכלל הקהילה.

הפרק השלישי, פרי עטן של יוספה טביב-כליף ועדנה לומסקי-פדר, דן באופי המפגש הבין-אתני בבית הספר "גבעת גונן ברוח ערכי תנועת העבודה", הפועל כבית ספר אינטגרטיבי, אידאולוגי ועל-אזורי בשכונת הקטמונים בירושלים משנת 1981. נתוני המחקר נאספו בתצפיות בשיעורים, בטקסים ובהפסקות בשנים 2003-2005, וכן בראיונות עומק עם מספר תלמידים ומורים. החוקרות טוענות כי עקרונות היסוד של בית הספר עברו שינוי בחלוף השנים וכי ערכי האינטגרציה הומרו בהדרגה בערכים של הישגיות לימודית. חלה גם עזיבה של תלמידים שאינם גרים בשכונה. החוקרות מדווחות כי שינויים אלו מוצאים את ביטויים בשיח האתני המתנהל בבית הספר, וכי התלמידים, אשכנזים ומזרחים כאחד, יוצאים נגד מדיניות בית הספר לטשטש את הגבולות האתניים, ועסוקים בסימון ובכינון זהותם האתנית הייחודית.

הפרק החותם את הקובץ נכתב על-ידי דליה יפה מרקוביץ'. הפרק מבוסס על עבודת שדה אתנוגרפית בשנים 2000-2002 שהוגשה כעבודת דוקטורט בשנת 2007. המחקר התמקד בבית הספר התיכון העיוני הייחודי "קדמה" בירושלים, שנוסד בשנת 1993 בשכונה שתושביה ברובם הם בני עדות מזרח קשי יום. בהקמת בית הספר חברו יחד אינטלקטואלים, פעילים חברתיים, אנשי חינוך ואנשי אקדמיה בשאיפה להביא להצלחה לימודית של תלמידים בני קבוצות מוחלשות ומודרות. בית הספר פועל על פי עקרונות הפדגוגיה הביקורתית הדוגלת ביצירת הלימה בין תרבות קהילתו של התלמיד לבין תרבות בית הספר כדי להעצים את התלמיד כפרט וכחבר בקהילה מתויגת. ממצאי המחקר מלמדים כי רבים מן המורים ומן ההורים טענו שקיימת סתירה בין יישום ההיגיון הפדגוגי-ביקורתי בבית הספר לבין ההבטחה לקדם את ההישגים הלימודיים הפורמליים ולהכין את התלמידים למבחני הבגרות. רבים מן ההורים ראו בשיח הביקורתי אבן נגף במהלך הלימודים לקראת תעודת בגרות, בעוד שרק קומץ מהמורים וההורים ראו בשאיפה להישגים לימודיים גורם המסכל את השיח הביקורתי. החוקרת קובעת כי ממצאי המחקר מצביעים על הקושי לקיים את השיח הביקורתי ואת השיח המריטוקרטי כשיחים משלימים שאינם נתפסים כעומדים בסתירה זה לזה.

לסיכום: תופעת האי-שוויון בחינוך היא אולי התחום הנחקר ביותר בסוציולוגיה של החינוך מזה כחמישה עשורים, גם בעולם וגם בישראל. אי לכך, מטרתם השאפתנית של עורכי הקובץ מעוררת ציפייה לתובנות חדשות לגבי התופעה, גילוייה ושיטות החקר שלה, ציפייה שאינה מתממשת. פרקי הספר ברובם מציגים לקוראים שוב ושוב טיעונים מוכרים ומציאות מוכרת. נוסף על כך, הקובץ מחזיק רק חמישה פרקים שככל הנראה נכתבו במיוחד עבורו. פרקי הספר האחרים ראו אור על במות אחרות כבר לפני שנים מספר ולקיבוצם באסופה זו אין ערך מוסף לחקר האי-שוויון בשדה החינוך בישראל.

מקורות

- איכילוב, א' וליבנה, ע' (2005). דגמים של תפקיד אזור בדמוקרטיה בחינוך העל-יסודי העיוני והמקצועי בישראל. *מגמות*, מ"ג(4), 757-729.
- איכילוב, א' ואליאס-מזאוי, א' (1997). בחירה בחינוך ומשמעויותיה החברתיות בקהילה הערבית ביפו. *מגמות*, ל"ח(3), 432-421.
- ענבר, ד' (עורך). (2005) *לקראת מהפכה חינוכית*. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- רובינק ב', איכילוב א' וחרן, מ' (1980) היחסים בין העדות בחברה הישראלית בעיני אסירים צעירים בני עדות המזרח. *חברה ורווחה*, ג(2), 141-133.
- Ichilov, O., & Elias-Mazawi, A. (1996). *Between State and Church: Life-History of a French –Catholic School in Jaffa*. Frankfurt: Peter Lang.